

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਰਹਿਬਰੀ

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਗਾ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:

ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਚਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ਕਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਭਿਅਕ ਚਾਲ ਕਿਸੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੇ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਤੱਕ ਦਸਤਕ ਦਿੰਦੇ, ਇਹਨਾਂ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੁੱਲ ਦੁਨੀਆਂ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਅਗਲੇਰੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਸਾਹਿਤਕ ਖਜ਼ਾਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਪੜਪੋਤਰੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਏ ਵਿੱਚ ਪਲ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸੋਝੀ ਅਰਜਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਇਆ ਉਥੇ ਦੁਰਲਭ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸੰਜੋ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਯੁਕਤ ਗੁਰਮਤਿ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਪਾਹ ਨਾਲ ਸਵਾਰਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ, ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ, ਸਵੈਯੇ, ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ, ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ, ਚੌਬੀਸ ਅਵਤਾਰ, ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਭਗੋਤੀ, ਜਫ਼ਰਨਾਮਾ ਰਚ ਦੇ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਨਿਵੇਕਲੇ ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਕਲਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿੱਚ 1755 ਬਿ. ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ।¹ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੁੜ ਸੰਕਲਨ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ 1897 ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਸਹਿਤ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ।

ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕੀਤਾ, ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਿਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖੂਬ ਸਵਾਰਿਆ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਅਮੂਰਤ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵਰਣਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਰੰਗਣ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਡਾ: ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਬ੍ਰਹਮ ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਰਚਿਤ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਹ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਥੀਮ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਉਸਤਤ ਹੈ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਨਾਮ ਮਾਲਾ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ, ਸਵੈਯੇ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਵਿਧੀ ਵਿਸ਼ੇ ਕਰਕੇ ਵਰਣਾਤਮਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਦਾ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਵਰਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਅਮੂਰਤ ਹੋਣਾ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਝੁਕਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੀ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦੋ ਚੰਡੀ ਚਰਿੱਤਰ ਉਪਾਖਿਆਨ ਤੇ ਜਫ਼ਰਨਾਮਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਰਹੇ, ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗਲਪ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦਾ ਹੀ ਕਮਾਲ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਜੋ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਰੂਪ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਵਰਣਾਤਮਕ ਸੀ, ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਤੱਕ ਪੁਜੱਦੇ ਪੁਜੱਦੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਰੰਗਣ ਵੀ ਦੇਣ ਲਗ ਪਿਆ।² ਇਹ ਪਿਰਤ ਨੀਂਹ ਬਣੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਜੋਕੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਹਾਣੀ ਤੱਕ ਅਪੜ ਸਕਿਆ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲਾਮਿਮਾਲ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤਕ ਕਾਵਿ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੋਰ ਨਵੀਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿਰਤ ਸੀ। ਮੁਕਤਕ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਰਾਗ ਬੰਦਿਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡਰਾ ਕਰਕੇ ਕਾਵਿ ਛੰਦ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿ ਛੰਦ ਸਿਰਜੇ ਜਿਵੇਂ ਚਾਚਰੀ ਛੰਦ, ਦੋਹਰਾ ਅਤੇ ਅਫਜੂ।' ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ 199 ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਉੱਤਮ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੀਰ ਰਸੀ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਛਪੇ, ਭੁਜੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ, ਚਾਚਰੀ, ਰੂਆਲ, ਭਗਵਤੀ, ਹਰਿਬੋਲਮਨਾ, ਚਰਪਟ, ਮਧੁਭਾਰ, ਰਸਾਵਲ ਅਤੇ ਏਕ ਅਛਰੀ। ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੱਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹੀ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਿਰਤੀ ਬੀਰ ਰਸੀ ਹੋ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਯੁੱਧਵੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੀ ਖਣਕ ਤੋਂ ਹੀ ਵੀਰ ਗਾਥਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਜਨ ਮਾਨਸ ਦੇ ਸੰਗੀਤਮਈ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਕਾਵਿ ਰੂਪ 'ਵਾਰ' ਵਿੱਚ ਰਚ ਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਨਵੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਕੀਤਾ। ਕਾਰਲਾਈਨ(Carlyle) ਦੇ ਮਤ ਵਿੱਚ:

'Let nature send a Hero soul, in no age is it other than possible that he may be shaped into a poet.'³

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਨੂੰ 'ਪਉੜੀ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਖਲਨਾਇਕ ਵਰਗੇ ਦੋਨਾਂ ਮਹਾਕਾਵਿਕ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰਤੂੰ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਨਾਇਕਤਵ ਦੇਣਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾਸਰੂਪ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਯੁੱਗ ਪਰਿਵਰਤਕ ਵਜੋਂ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸਾਰਥਕ ਯੋਗਦਾਨ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਰੂਪੀ ਮਾਰਗ ਤੇ 'ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ' ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਰੱਖਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਬੀਰ ਰਸ ਛਲਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੈਨੀਫੈਸਟ ਹੀ ਇਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ:

ਦੇਹ ਸ਼ਿਵਾ ਬਹ ਮੋਹਿ ਇਹੁ, ਸੁਭ ਕਰਮਨ ਤੇ ਕਬਹੂੰ ਨਾ ਟਰੂੰ
ਨਾ ਟਰੂੰ ਅਰ ਸਿਉਂ ਜਬ ਜਾਏ ਲਰੂੰ, ਨਿਸਚੇ ਕਰ ਆਪਨੀ ਜੀਤ ਕਰੂੰ।

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਇਕ ਮਾਤਰ ਗੀਤ 'ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ' ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਨ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਸਖਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ 37 ਸਿੰਘ ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਆਪ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕੰਢਿਆਂ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ 'ਕੜਾਕੇ ਦੀ ਠੰਡ ਵਿੱਚ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੱਕ ਪੈਦਲ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਗੀਤ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਪਵਿੱਤਰ ਸਖਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਪੁੱਜ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਨਤਮਸਤਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਗੀਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਵਿੱਲਖਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਐਸਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਨਾ ਪਹਿਲੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਕੋਈ ਐਸਾ ਇਲਾਹੀ ਗੀਤ ਫਿਰ ਰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਖੁਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਸ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ। ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤ ਦੀ ਵੰਨਗੀ 'ਸਦ' ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰਨਾ ਹੈ।⁴ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਹ ਗੀਤ 'ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ' ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਦਾ ਅਨਿਖੱੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਲੇਖਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿੱਲਖਣ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤ ਨੇ ਲੋਕ ਕਹਾਵਤਾਂ (Folk wisdom) ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਆਏ 'ਖੰਡਾ ਜਾ ਕੇ ਹਾਥ ਸੋਹੇ ਸੀਸ, ਜੋ ਹਮਰੀ ਰੱਛਾ ਕਰੇ ਕਲਗੀਧਰ', 'ਪਿਤਾ ਵਾਰਿਆ ਲਾਲ ਚਾਰੇ ਵਾਰੇ', 'ਹਿੰਦ ਤੇਰੀ ਸ਼ਾਨ ਬਦਲੇ, ਹੇਠਾਂ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਨੀਲਾ ਘੋੜਾ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਬਾਜ ਸੁਹਾਇਆ।'⁵

ਕਮਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਿਆ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਜਾਬਰਾਂ ਦਾ ਜੁਲਮ ਸਹਿੰਦਿਆਂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵਿਸਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵੱਲ ਲਾਇਆ ਤੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦਿੱਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ 'ਅਨੰਦ' ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ 35 ਸ਼ਬਦ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਜੇ ਨਵੇਂ ਨਗਰ ਵਸਾਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਜਿਵੇਂ 'ਅਨੰਦਪੁਰ' ਭਾਵ ਅਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜੀ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਥੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਉਥੇ ਕਈ ਕਵੀ ਵਿਦਵਾਨ, ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲਗੇ। ਜਦੋਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਮੰਗਲ ਕਵੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਸਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਉ! ਜੇਕਰ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਤੇ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਪਹੁੰਚੋ:

ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਅਵਤਾਰ ਆਨ ਲੀਨ ਆਪ,
ਜਾਂ ਕੈ ਦਰਬਾਰ ਮਨ ਚਿਤਵਹਿ ਸੋ ਪਾਈਏ
ਘਟਿ ਘਟਿ ਬਾਸੀ ਅਬਿਨਾਸੀ ਨਾਮ ਜਾਕੋ ਜਗ
ਕਰਤਾ ਕਰਨਹਾਰ ਸੋਈ ਦਿਖਰਾਈਏ,
ਨੌਮੇ ਗੁਰ ਨੰਦ, ਜਗ ਬੰਦ ਤੇਗ ਤਯਾਗ ਪੂਰੇ,
ਮੰਗਲ ਸੁਕਵਿ ਕਹਿ ਮੰਗਲ ਸੁਥਾਈਏ,
ਆਨੰਦ ਕੋ ਦਾਤਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ,
ਚਾਹੈ ਜੋ ਅਨੰਦ ਤਉ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆਈਏ।⁶

ਆਪ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ 52 ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਵੀ ਪੰਥ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ (ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ (ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ) ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ (ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ (ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ) ਸੰਤ ਰੇਣ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ (ਗੁਰਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਆਦਿਕ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਿਥੇ ਆਪ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਮੀਰਤ ਬਖਸ਼ੀ ਉਥੇ ਕਵੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਡੇਰਾ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜੁਬਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀ ਮਾਣਕ ਲਾਲਾਂ ਤੇ ਸ਼ੋਹਰਤ ਨਾਲ ਮਾਲਾਮਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਲਮ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਜੀਵਨ ਵਾਰਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਇੱਕ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਭੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ, ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਬਿਨਾਂ ਤਲਵਾਰ ਪਹਿਨੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਵੇ। ਇਸ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਨੇ ਗਾਤਰੇ ਤੇਗਾਂ ਸਜਾ ਲਈਆਂ। ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਕਨ੍ਹਈਆ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਤੇਗਾਂ ਪਹਿਨ ਲਈਆਂ। ਜਦ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਬੜੀ ਰੀਝ ਤੇ ਨੀਝ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੇਗ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਤੁਸੀਂ ਕਲਮ ਹੀ ਰੱਖੋ, ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਮੈਂ ਜੁ ਧਾਬ ਰੱਖੀ ਹੈ।' ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਕਨ੍ਹਈਏ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਫੁਰਮਾਇਆ 'ਤੁਸੀਂ ਸੇਵਾ ਦੀ ਦੇਗ ਚਲਾਓ, ਤੇਗ ਅਸੀਂ ਚਲਾਵਾਂਗੇ।' ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਾਰਣ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਲਮ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।⁷

ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਪਾਦਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਹਨ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਨੁਵਾਦਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਸਕੰਧ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਵਾਇਆ। ਸਵਰੂਪਚੰਦ ਭੱਲਾ ਜੀ ਇਸ ਬਾਬਤ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਆਗਿਆ ਕੀਨੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਯਾਲ, ਬਿਦਿਆਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਲੇਹੁ ਭਾਲ
ਜੇ ਜਿਸ ਬਿਦਿਆ ਗਿਆਤਾ ਹੋਇ, ਵਹੀ ਪੁਰਾਨ ਸੰਗ ਲਿਆਵੈ ਸੋਇ
ਦੇਸ ਦੇਸ ਕੋ ਸਿੱਖ ਚਲਾਏ, ਪੰਡਤ ਪੁਰਾਨ ਸੰਗਤਿ ਲਿਆਏ
ਬਨਾਰਸ ਆਦਿ ਜੁ ਵਿਦਿਆ ਠੌਰ, ਪੰਡਿਤ ਸਭ ਵਿਦਿਆ ਸਿਰਮੌਰ
ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਆਇ ਇਕਤਰ ਸਭ ਭਏ, ਬਹੁ ਆਦਰ ਸਤਿਗੁਰ ਜੁ ਦਏ,
ਮਿਰਯਾਦਾ ਬਾਂਧਿ ਖਰਚ ਕੇ ਦਇਆ, ਭੇਦ ਵਿਭੇਦ ਕਾਹੂੰ ਨਹੀਂ ਭਇਆ।⁸

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਤੱਕ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭਿਜਵਾਏ। ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ 51 ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ ਜੋ ਆਗਿਆ ਪੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖਵਾਏ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੀ ਸਨ।⁹ ਆਏ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਨਸੁੱਖ ਨੇ 'ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼' ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਕਵੀ ਨੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਮ ਨੇ ਪਾਂਡਵ ਗੀਤਾ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਗੋਸ਼ਠੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਉਥੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਅਨੇਕਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਹੋਏ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੰਦੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀਅੰਤਰ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਤਾਂ ਕਿ ਜੋ ਆਮ ਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨੋ ਅਸਮਰੱਥ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਭਾਖਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖਜਾਨੇ ਭਰੇ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਸਾਹਿਤ ਮਣਾਮੂੰਹ ਸੀ।

ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਨਾਮ 'ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ' ਜਾਂ 'ਵਿਦਿਆਸਰ' (ਹਵਾਲਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ) ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਵਜਨ ਨੌਂ ਮਣ ਦੱਸਿਆ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਬਾਵਨ ਕਵੀ ਹਜ਼ੂਰ ਗੁਰ, ਰਹਿਤ ਸਦਾ ਹੀ ਪਾਸ,
ਆਵਹਿ ਜਾਹਿ ਅਨੇਕ ਹੀ, ਕਹਿ ਜਸ ਲੋ ਧਨ ਰਾਸ।੧।
ਤਿੰਨ ਕਵਿਅਨ ਬਾਣੀ ਰਚੀ, ਲਿਖਿ ਕਾਗਦ ਤੁਲਵਾਇ,
ਨੌਂ ਮਣ ਹੋਏ ਤੋਲ ਮਹਿ, ਸੂਖਮ ਲਿਖਤ ਲਿਖਾਇ।੨।
'ਵਿਦਿਆਸਰ' ਤਿਸ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋ, ਨਾਮ ਧਰਯੋ ਕਰ ਪ੍ਰੀਤਿ,
ਨਾਨਾ ਬਿਧਿ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ, ਰਖਿ ਰਖਿ ਨੌਂ ਰਸ ਰੀਤਿ।੩।
ਮਚਯੋ ਜੰਗ ਗੁਰ ਸੰਗ ਬਡ, ਰਹਯੋ ਗ੍ਰੰਥ ਸੋ ਬੀਚ,
ਨਿਕਸੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਤਜਯੋ, ਲੂਟਯੋ ਪੁਨ ਮਿਲ ਨੀਚ।੪।¹⁰

ਅਜੋਕੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥ 'ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ' ਜੋ ਕਿ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਦੀ ਭੇਂਟ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਹਿਬੇ ਕਮਾਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਖੁਆਬ ਪੂਰਾ ਹੋ ਸਕੇ ਜਾਂ ਅਸੀਂ ਜੋ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕਤਾ ਮਿਲ ਸਕੇ।

ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਕਰੱਤਵ ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਤੱਕ ਦਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਿੱਖ ਬਨਾਰਸ ਭੇਜੇ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਵਾਪਿਸ ਆ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਰਥ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਲਿਖਾਈ ਕਰਵਾ ਕੇ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕਰਵਾਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਉਤਾਰੇ ਕਰਵਾਏ ਜੋ ਅੱਜ ਚਾਰ ਤਖਤਾਂ ਵਿਖੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹਨ। ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ 'ਗੁਰੂ ਕੀ ਟਕਸਾਲ' ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ ਅਤੇ ਸਵੈਯੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ ਵਿੱਚ ਨੌਂ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਜਿਵੇਂ ਰਾਮਕਲੀ, ਸੋਰਠਿ, ਕਲਿਆਣ, ਤਿਲੰਗ, ਬਿਲਾਵਲ ਤੇ ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਆਡੰਬਰਾਂ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ

ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਾਉਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਖੋਜ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਨਾਦ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਵਡਿਆਈ ਬਖਸ਼ੀ। ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 14 ਰਬਾਬੀ ਤੇ ਰਾਗੀ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਨਾਦ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਵਡਿਆਈ ਬਖਸ਼ੀ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਕੇ ਅਮਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣ ਦੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਵਜੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਜਨ ਜਨ ਦੀ ਸੂਝ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਸਕੇ। ਆਪ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਜੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਨਵੇਂ ਨਾਮ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਕਾਲਿਫ ਅਨੁਸਾਰ:

‘The Tenth Guru invented new names for God Akal (the immortal); Sarbloh (All Steel), Mahaloh (Great Steel), Sarbkal (All Death), Mahakal (Great Death)’.¹¹

ਆਪ ਵੱਲੋਂ ‘ਖਾਲਸਾ’ ‘ਸਿੰਘ’ ਅਤੇ ਕੌਰ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਨਾ, ਸਾਹਿਤਕ ਮੁੱਜਸਮੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਟੈਕਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਿਵਾਈ।

ਸਾਹਿਤਕ ਮੁੱਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੋਝੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਯਥਾਯੋਗ ਸਮਾਧਾਨ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜਫਰਨਾਮਾ ਅਜਿਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੁਣੌਤੀ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ‘ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ’, ਜੋ ਕਿ 45 ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਲੰਬੇਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ਵਿੱਚ ਇਸ ਧਰਤਿ ਤੇ ਆਉਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ‘ਸੱਚ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ’ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਆਪ ਦੇ ਬਚਨ ਹਨ:

ਧਰਮ ਚਲਾਵਨ ਸੰਤ ਉਬਾਰਨ,
ਦੁਸ਼ਟ ਸਭਨ ਕੇ ਮੂਲ ਉਪਾਰਨ

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼, ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਿੱਚ ਬੇਮਿਸਾਲ, ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕ, ਜਰਨੈਲ, ਯੁੱਧਨੀਤੀਵਾਨ, ਸਮਝੌਤਾਕਾਰ ਤੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸੀ ਉਹ ਆਪ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿੰਪੁਨ ਸਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਦੇ ਵੀ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਕੌਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਨ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਹਿਤੂ ਕੀਤਾ।

‘ਜਫਰਨਾਮਾ’ ਰਚਨਾ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਉਹ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਚਿੱਤਰਕਲਾ, ਮੂਰਤੀਕਲਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਲਾ ਬਿਲਕੁਲ ਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਤੀਰ ਨਾਲ ਦੋ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਸਾਧੇ, ਇੱਕ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ, ਦੂਸਰਾ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਯੁਕਤ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਵ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਮੈਕਾਲਿਫ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

‘Guru Gobind Singh wanted to dispel cowardice and incite boldness in his followers with heroic poetry.’¹²

‘ਜਫਰਨਾਮਾ’ ਦਾ ਭਾਵ ਵਿਜੈ-ਪੱਤਰ, ਇਸ ਵਿੱਚ 111 ਸ਼ੇਅਰ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰਗੰਜੇਬ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ‘ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਤਰ ਬਦੀ ਤੇ ਨੇਕੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਇਹ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਜੰਗ (1705 ਏ.ਡੀ. ਤੋਂ 1706 ਏ.ਡੀ.) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 12 ਸ਼ੇਅਰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਬਾਕੀ 95 ਸ਼ੇਅਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਪ ਬੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਔਰਗੰਜੇਬ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। 4 ਸ਼ੇਅਰ ਵਿੱਚ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਕਸਮਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਔਰਗੰਜੇਬ ਦੀ ਜਮੀਰ ਤੇ ਚੋਟ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਹੈ ਇਸਦੀ ਭਾਸ਼ਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਨਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੰਕਾ ਰਹਿਤ ਹੈ।’¹³

ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਐਵਰੈਸਟ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾ: ਬਸ਼ੀਰ ਬਦਰ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋਸਤੀ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਸੰਗਮ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਅੱਛਾ ਹੈ ਸਰ ਝੁਕਾਨਾ ਕਿ ਕਾਇਮ ਅਦਬ ਰਹੇ,
ਇਤਨਾ ਨਾ ਸਰ ਝੁਕਾਓ ਕਿ ਦਸਤਾਰ ਗਿਰ ਪੜੇ,
ਅੱਛਾ ਹੈ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਹਾਥ ਹਰ ਤਰਫ ਬੜੇ,
ਇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਾਥ ਸੇ ਤਲਵਾਰ ਗਿਰ ਪੜੇ।

ਕਨਿੰਘਮ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:

‘Guru roused the dormant energies of a vanquished people and filled them with a lofty (although fitful) longing for social freedom and national ascendancy, the proper adjuncts of that purity of worship which had been preached by Nanak.’¹⁴

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਿਰੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਤੱਤਕਾਲੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਡਾ: ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਅੰਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਲਈ ਮਹਾਨਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।¹⁵ ਸੋ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਹਿਬਰੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਹੀ ਲਾ ਜਨ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਦਾਤ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਤੇਰੇ ਮੇਚ ਦੇ ਹਰਫ ਨਾ ਬਣੇ ਅਜੇ,
ਤੇਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਏਨਾ ਭੰਡਾਰ ਬਾਬਲਾ,
ਤੇਰੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਸਦਾ ਜੈਕਾਰ ਰਹਿਣੀ,

ਕਿਵੇਂ ਸੱਚ ਨੇ ਝੂਠ ਵੰਗਾਰਿਆ ਸੀ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ (ਸੰਪਾ:) ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ, ਪੰਨਾ 161
2. ਐਮ. ਜੀ ਗੁਪਤਾ (ਸੰਪਾ:), ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ (ਲੇਖਿਕਾ), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸੂਤਰਧਾਰ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿ., 2000, ਪੰਨਾ 44
3. Thomas Carlyle, On Heroes, Hero worship and the Heroic in history, P. 311-312.
4. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਣਾਮ; ਸਰਬੰਸਦਾਨੀ ਦੇ ਨਾਮ, ਹਰਜੀਤ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਮੋਹਾਲੀ, 2005, ਪੰਨਾ 100
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 95
6. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਰਤਨ, ਕਲਮ ਮੰਦਿਰ ਲੋਇਰ ਮਾਲ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976, ਪੰਨਾ 28
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 25
8. ਬਾਵਾ ਸੂਰੂਪਚੰਦ ਭੱਲਾ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੱਤਰਾ 412
9. ਕਿਰਨਦੀਪ ਕੌਰ, ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ:), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2014, ਪੰਨਾ 55
10. ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ, ਰੁਤ 5, ਪੰਨਾ 5725
11. Max Arthor Macauliffe, The Sikh Religion; Its Gurus, Sacred writings and authors, Clarendon Press. Oxford, 1909, preface.

12. Ibid
13. ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂਰ (ਅਨੁਵਾਦਕ), ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਚਿਤ ਜਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1999, ਪੰਨਾ 10-16
14. Cunnigham, A history of the Sikhs (1849), Delhi, 1955, P. 75
15. ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ, 'ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ', ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਅਜੀਤ, ਸੋਮਵਾਰ, 25 ਦਸਬੰਰ, 2017.